

סיור סנטימנטלי ברחוב רמב"ן

אריה דובנוב

ספרו האלגנטי של תומאס שְפאר על "ירושלים הגרמנית" הופך את שכונת רחביה לאי מסתורי של גרמניות הרחק מגרמניה – סיפור מלנכולי על עקירה כפויה, שראשיתו טרגית וסופו לא ברור. אולם מן הנרטיב האסתטי הזה נמחק כמעט כל הד להקשר המנדטורי הטעון שבתוכו אירעה הדרמה ההיסטורית של השכונה הזאת

אוגוסט 2022

תומס שְפאר (Sparr), עורך בהוצאת זורקאמפ היוקרית מגרמניה ותושב ירושלים בדימוס, חיבר ספר אלגנטי ונוגע ללב על "ירושלים הגרמנית".^[1] צירוף המילים שבכותרת עשוי להעלות על הדעת שני מסומנים היסטוריים אפשריים. לרוב הוא משמש לתיאור הבנייה הציורית והכבדה באבן במושבה הגרמנית בירושלים, אחת מתוך שמונה מושבות שהוקמו בפלסטין העות'מאנית בשליש האחרון של המאה התשע-עשרה בידי חסידי התיאולוג המשיחי גוטלוב כריסטוף יונתן הופמן (1815-1885), הלוא הם הטמפלרים הגרמנים. סיפור המושבה הגרמנית הזאת, ששני היסטוריונים תיארו אותה כ"אל דוראדו דתית המבוססת על ציפיות כוזבות ומילֶנְאָריות",^[2] נולד בצומת הדרכים שבו נפגשו פאן-גרמניות, קולוניאליזם, אסכטולוגיה נוצרית, ומאמצי רפורמה ומודרניזציה באימפריה העות'מאנית הדועכת. סיפורה של ירושלים הגרמנית הזאת נקטע בחטף: עם פרוץ מלחמת העולם השנייה, כאשר חברים רבים יותר ויותר בקהילות הטמפלריות הביעו אהדה למפלגה הנאצית והשלטון הבריטי חשש מפני התפתחותו של גיס חמישי, הושמו חלק מן המושבות בהסגר. בסופו של דבר גורשו הגרמנים הזרים כאיש אחד, מרביתם לאוסטרליה.

לחלופין הוחל אותו מונח עצמו, דרך משל, על שכונת רחביה הסמוכה: פרבר ירוק שהקימה חברת הכשרת הישוב כעבור עשורים אחדים, בראשית שנות העשרים. ייחוס "גרמניות" לרחביה רומז על כך שהיא תוכננה בידי האדריכל היהודי-גרמני ריכרד קאופמן (1887-1958), אך הוא נובע בעיקר מן העובדה שלאחר עליית הנאציזם נעשתה השכונה מוקד למהגרים יהודים דוברי גרמנית, ובהם אינספור

אנשי אקדמיה, שמצאו מקלט בפלשתינה-א"י המנדטורית. סיפור זה ממוקם בצומת הדרכים שחיבר בין לאומיות יהודית, קולוניאליזם בריטי, היסטוריה עירונית, ו"גלות התבונה" ממרכז אירופה - סיפור מלנכולי על עקירה כפויה שראשיתו טרגית וסופו לא ברור. וזה נושא ספרו של שפאר.

שפאר הוא ביבליופיל אמיתי, וספרו מיועד לאוהבי ספר כמותו. ספרים קודמים על רחביה נכתבו ברובם בידי היסטוריונים של אדריכלות או גיאוגרפים. אבל לדידו של שפאר, מה שהופך את השכונה ל"בירת היקים"^[3] הוא העובדה שקירות דירותיה כוסו במדפי ספרים שמשאם פורק בחופזה באירופה וסודר מחדש בירושלים, ובו שלל הקלאסיקות של הספרות וההומניזם המרכז-אירופי. בשלב הבא, בהתייחסו לרחביה כאל משכנה של האינטליגנציה הגולה, משתמש שפאר בספרו כבהזדמנות להאיר את יצירתו וסיפורי חייהם של אינספור סופרים, משוררים ואנשי אקדמיה. הספר הוא אוצר בלום של אנקדוטות, תמונות חיים קצרות ואפילו רכילויות, אשר רק השביחו עם הזמן. שכבה שלישית ואולי מעט דקה יותר מספקת הספרות העברית המודרנית, שבה שפאר משתמש אקלקטית כדי לתאר את האווירה המיוחדת של השכונה ואת תושביה. שלוש השכבות הללו נתפרות יחדיו לשמיכת טלאים מפוארת.

שפאר הוא מספר סיפורים אוהב ומסור, שמחויב תמיד לשמור על כבוד גיבוריו. כאשר הוא מזכיר כבוד אגב כיצד אלצה ("אֶפְּה") בורכהרדט, אשתו הראשונה של גרשם שלום, התגרשה ממנו ונישאה לשמואל הוגו ברגמן - עמיתו, חברו ושכנו של שלום (עמ' 119-120) - הוא נמנע מלספק את יצר המציצנות או הרכילות של קוראיו ואינו מעיר הערות שעשויות היו לגלות פגמי אישיות אצל האינטלקטואלים הללו, שכבר אז היו נכבדי קהילה והיום הועלו לדרגת איקונוות. אין אלא לתהות אם מתחת לשכבות המכובדות היה המקרה מקור לפטופטים בין השכנים ברחביה ובקהילה האוניברסיטאית הזעירה. כאשר שפאר מצטט מתוך הפואמה הסאטירית הידועה של נתן אלתרמן על רחביה, המתארת את השכונה הכורעת תחת עומס התארים האקדמיים ובה "דוקטור מול דוקטור גר", ושעסקיה הקטנים נושאים שמות זרים כמו "קפה וינה", הוא מטהר את הטקסט המקורי מכל שביב של הומור ועוקצנות (עמ' 43-44). הוא הדין בקטעים ששפאר מצטט מתוך יצירות מאוחרות יותר של סופרים ישראלים, כגון **שירה** (1971), רומן הקמפוסים העברי הראשון, שפורסם אחרי מותו של ש"י עגנון, או ספרו המונומנטלי של עמוס עוז **סיפור על אהבה וחושך** (2002), אף שאלה חבים לא מעט מקסמם לאופן שבו לגלגו בחיבה על ההוד האקדמי המוגזם והנוקשות הפרוסית של תושבי השכונה. למעשה, מה שמבחין בבירור את הפרויקט של שפאר מספרים פולקלוריסטיים ונוסטלגיים ישראלים כמו **מילון בן יהודה שטראסה** של נורית כרמל - לקסיקון פופולרי של ביטויים ובדיחות על יקים ושל יקים - הוא בדיוק זה: היעדר מוחלט של הומור.^[4]

שפאר נוטל לעצמו חירות גדולה יותר כאשר הוא מדמיין פגישות ושיחות ארוכות שמעולם לא התקיימו בין דמויות כמו המשוררת אלזה לסקר-שילר, חנה ארנדט ומרטין בובר. למעשה, רבים מן המחברים המשוטטים בין דפי ספרו כלל לא התגוררו ברחביה - לא לאה גולדברג, שחיברה ספר ילדים פופולרי על הבית שבו התגוררה ברחוב ארנון 15 שבתל אביב, ולא מרטין בובר, ששכר דירה נאה בשכונת טלביה הסמוכה. פרט לאי-הדיוק ההיסטורי, שיכוננו המדומיין של בובר ברחביה מעורר תהייה שמא זו דרכו האלגנטית של שפאר לחמוק מהאשמתו של אדוארד סעיד, האינטלקטואל הפלסטיני הנודע, שטען כי בני משפחתו התגוררו באותו בית עצמו בטלביה בטרם גורשו ממנו בכוח ב-1948. מאחר שמאורות כמו ולטר בנימין ופאול צלאן מעולם לא עלו לירושלים - צלאן ניצל השואה היגר לצרפת והתאבד שם בסופו

של דבר, ואילו בנימין, שסירב להזמנה להצטרף לסגל האוניברסיטה העברית, התאבד בפורטו ששל גבול צרפת וספרד - שפאר מזמין את קוראיו לעסוק בספקולציות ולדמיין יחד איתו מה היה קורה אילו היגר מי מהם לירושלים המנדטורית.

היסטוריון קטנוני יתר על המידה עשוי היה גם להסתייג מן הנטייה לטשטש כל הבדל בין יהודים דוברי גרמנית מווינה (כמו אויגן הפליך, הוא משה יעקב בן גבריאל, או מרטין בובר) ומפראג (הוגו ברגמן, רוברט ופליקס וֶלְטֶש, הנס קון) ובין היקים "האמיתיים" מברלין. אבל טשטוש כזה אופייני ליצירות כדוגמת זו של שפאר, מעין "סימפוניות פתטיות" לזכרו של המרחב המרכז-אירופי; הוא גם מתיישב עם הרוח שהניעה את מייסדי מכון ליאו בק (1955), אשר לא רק נשענו על הקטגוריה המעורפלת מאוד של "יהדות גרמניה" אלא ניסו למצוא את עמק השווה שבין דבקות בעקרונות מדעיים ובין הרצון להקים אנדרטה לזכר הנספים בשואה.^[5]

בעייתית יותר היא הנטייה להטמיע ביהדות גרמניה כל יהודי שלמד אי פעם באוניברסיטה דוברת גרמנית. הדבר עשוי להיות נסלח במקרה של ארתור רופין (יליד ראביץ', בפולין של ימינו), שאימץ בהתלהבות יתרה את מסורת הסוציולוגיה הגרמנית; אבל אינו משכנע באותה מידה במקרה של המשוררת לאה גולדברג, שהגיעה ממשפחה יהודית ליטאית דוברת רוסית ושתרגמה לעברית את **מלחמה ושלום** של טולסטוי ואת מיטב השירה הרוסית, והוא נראה מגוחך ממש במקרה אימו של עמוס עוז, פניה לבית מוסמן, אשר נולדה וגדלה ברוֹבְנוֹ (באוקראינה של ימינו), מעוז של חסידי המגיד ממזריץ'. היא אמנם למדה זמן מה בפראג, אולם אז התחתנה עם בן למשפחת קלוזנר מווילנה, שבניה הגנו בלהט על הערכים של שלהי הנאורות הרוסית. בסיפורו של שפאר, רבים מדי נעשים יהודים-גרמנים בדיעבד.

מן הנרטיב האסתטי עד מאוד הזה של הדרמה ההיסטורית נמחק כמעט כל הד להקשר המנדטורי הבריטי שבתוכו היא אירעה. ארתור רופין מצוטט בספר, באומרו ש"הציונים שהגיעו לכאן ראו בחלומותיהם המשונים על ירושלים החדשה את נאות הדשא והיערות הירוקים של מולדותיהם האירופיות" (עמ' 63); אבל שפאר אינו מתייחס לכך שהציטוט עצמו הוא פרפרזה על אחת השורות הידועות ביותר מן השירה האנגלית - הקדמתו של ויליאם בלייק לפואמה **מילטון** (1810), המתארת את ירושלים החדשה הנבנית "באדמת אנגליה הירוקה והנעימה"^[6]. כמו כדי ללעוג למחבר, תמונת העטיפה שנבחרה עבור המהדורה האנגלית של הספר - שנלקחה מאוסף התצלומים המפורסם של אריק ואדית מטסון, צלמי האמריקן קולוני - מראה דווקא את רחוב פרינסס מרי (כיום שלומציון המלכה) שבמרכז העיר ירושלים, מעוז בורגנות פלסטינית באותה עת. נראים שם גם קולנוע רקס האיקוני, שעמד בבעלותו של איש העסקים הערבי-הנוצרי ג'וזף פסקל אלבינה, לצד מלון Queen's. המסמר האחרון הוא עסק מקומי שנלכד בתצלום, הנושא שלט ועליו השם Jerusalem Automobile Company, ומשאית צבאית בריטית הנושאת חיילים וחוצה את הצומת. תצלום העטיפה, כמעין זרם תחתי עיקש, חותר נגד מאמצי המחיקה הנרטיביים של הספר.

כתיבה אוטופית כרוכה במידה כלשהי של אירוניה עצמית, או לפחות במודעות ברורה לכך שהמצב שאותו האוטופיה שואפת להשיג אינו בר מימוש. אך המסע הסנטימנטלי ששפאר עורך במעלה ובמורד רחוב רמב"ן משולל כל אירוניה. כמיהתו היא לאתר דור אבוד וארגון הרמוני ומשולל סתירות של

החוויה האנושית. מה חשבו אותם ענקי רוח גרמנים-יהודים מרחביה על שכניהם - פלסטינים, חרדים, יהודים מפולין וממזרח אירופה, ציונים רוויזיוניסטים, או יהודים אחרים ילידי הארץ שביקרו תכופות את היוהרה שבה התנתקו היקים מסביבתם? רבים מתושבי רחביה אמנם הקדישו מחשבה רבה לנושאים הללו, אבל ספרו של שפאר הופך את רחביה למטפורה, לאי מסתורי של גרמניות הרחק מגרמניה. כותרתו המקורית של הספר, *Grunewald im Orient* ("גרנוולד של המזרח"), מזהה בין שכונת היוקרה הירוקה של ברלין ובין שכונת הגנים הירושלמית. לא זו בלבד שכותרת זו חושפת את קהל היעד המקורי של שפאר - היא גם מבטאת את רצונו של המחבר לראות בשכונה היהודית של מערב ירושלים כמוסת זמן של "עולם האתמול" (Die Welt von Gestern), מגדלור של הומניזם ליברלי מרכז-אירופי שקפא בזמן; סנטימנטליות שבדיעבד היא גלופה רבת עוצמה. היא לוקחת תערובת של מסלולי נסיעה ותקוות, מגוון תשוקות, מחשבות, ביוגרפיות וחזונות, וכופה עליהם לכידות ומבנה פורמלי. כל ערפול (Unbestimmtheit), היסוס או פקפוק מוחלפים בוודאות (Bestimmtheit) טלאולוגית ונומולוגית. שפאר מבקש לכשף את קוראיו ועושה זאת בהצלחה ניכרת, אבל בתוך כך ממחיש את טענתו של דייוויד לוונטל כי ההיסטוריה הפופולרית, ובפרט זו של חברות מתיישבים-חלוצים, מפליגה תכופות למחוזות הפנטזיה ומציעה לצרכניה נופים מדומיינים יותר מאשר ממשיים, היסטוריה רגשית שנראית מבעד לעדשות נוסטלגיות או לחלופין אפוקליפטיות.^[7] ואכן, דבר מה חסר עד מאוד במסכת הקוסמת והמלנכולית הזאת, ואת ההיעדר הזה קשה לבטא באמצעות הצירוף "ירושלים הגרמנית"; הולם אותו יותר המונח "הרמנויטיקה של חשד", שטבע של הפילוסוף פול ריקר - הדרישה שלא להתמסר לרמת הפשט של טקסטים אלא להתייחס אליהם כאל הטעיה, כהסתרה של משמעויות והשלכות עמוקות יותר. רחביה היא כיום מותג נדל"ני. לא בתי האבן של השכונה הם המאפיין המהותי כאן, אלא חשד הרמנויטי מסוג דומה אשר כמה מאותם גולים מפורסמים שהתגלגלו אל השכונה הביאו עימם. וזו, אולי, גם מורשתם האמיתית.

הערות שוליים

[1] ↑ Thomas Sparr, *German Jerusalem: The Remarkable Life of a German-Jewish Neighborhood in the Holy City*, trans. Stephen Brown, London: Haus Publishing, 2021

[2] ↑ Matthew P. Fitzpatrick and Felicity Jenz, "Between Heaven and Earth: The German Templar Colonies in Palestine," in Andrekos Varnava (ed.), *Imperial Expectations and Realities: El Dorados, Utopias and Dystopias*, Manchester: Manchester University Press, 2015, pp. 144-165, p. 146

[3] ↑ Anat Feinberg, "Jeckes," in Dan Diner (ed.), *Enzyklopädie Jüdischer* או "ייקים" על מקורות הכינוי "ייקים" ראו *Geschichte Und Kultur*, Stuttgart and Weimar: Metzler, 2012, pp. 180-183

[4] ↑ נורית כרמל, *מילון בן יהודה שטראסה: ייקית מדוברת בארץ ישראל*, תל אביב: ידיעות אחרונות, 2012.

[5] † גיא מירון, **מקהילת זיכרון למרכז מחקר: תולדות מכון ליאו בק בירושלים**, ירושלים: מכון ליאו בק, Christhard Hoffmann (ed.), *Preserving the Legacy of German Jewry: A History of the Leo Baeck*; 2005
Institute, 1955-2005, Tübingen: Mohr Siebeck, 2008. ראוי לציין שהיסטוריונים של יהדות צ'כיה כמו הלל קיוול (Kievel) או קטרינה צ'פקובה (Čapková) מקדישים תשומת לב רבה להבדלים כאלה. מחקרו הפרוסופוגרפי של דימיטרי שומסקי על ברית שלום הדגיש אף הוא את ההבדלים הללו, וטען שהתיאוריות הדו-לאומיות של חברי התנועה הגיעו במקורן מפראג. ראו דימיטרי שומסקי, **בין פראג לירושלים: ציונות פראג ורעיון המדינה הדו-לאומית בארץ-ישראל**, ירושלים: מכון ליאו בק, 2010.

[6] † ויליאם בלייק, "ירושלים", **עוד משירי בליק וקיטס**, בתרגום יהושע כוכב, תל אביב: אופיר, 1980, עמ' 28

[7] † David Lowenthal, "The Past as a Theme Park," in Terence Young and Robert B. Riley (eds.), *Theme Park Landscapes: Antecedents and Variations*, Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002, pp. 11-23

פרופ' אריה דובנוב עומד בראש הקתדרה ללימודי ישראל ע"ש מקס טיהקטין בחוג להיסטוריה באוניברסיטת ג'ורג' וושינגטון. מאמר זה פורסם לראשונה במגזין *TeI Aviv Review of Books*. תרגום: יניב פרקש
